

Μαρξισμός και αρχαία σοφία¹

Ο μαρξισμός μοιάζει να κινείται στους αντίποδες της αρχαίας σοφίας. Ο Μαρξ είναι εκείνος που καλεί να *αλλάξουμε τον κόσμο* κατά το πρότυπο του Προμηθέα, ενώ ο Έλληνας και ο Λατίνος σοφός προτιμούσαν «να είναι αυτάρκεις και να αρκούνται στα λίγα» (Επίκουρος) ή «να απέχουν και να υπομένουν» (Επίκτητος). Δεν υπάρχει λοιπόν λόγος να εκπλησσόμαστε όταν κάποιιο διανοούμενοι, που δεν αποδέχονται μεν την επανάσταση διατάζουν όμως να αποδεχθούν και τη θρησκεία, αναδιπλώνονται στην αρχαία σοφία, προτιμώντας τη σοφία της ελληνιστικής περιόδου ή της περιόδου της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, όπου η παρακμή της ελληνικής πόλης-κράτους και μετέπειτα της Ρωμαϊκής Δημοκρατίας επέτρεψε την αποσύνθεση της ατομικής σοφίας και την άρνηση της υποχρέωσης στράτευσης του πολίτη. Ο ίδιος ο Μαρξ πάντως υιοθετούσε δύο κανόνες: *de omni dubitandum* (πρέπει να αμφιβάλουμε για όλα – σκεπτικισμός) και *a me nihil humani alienum* (τίποτε ανθρώπινο δεν μου είναι ξένο – Σενέκας). Ήταν στ' αλήθεια δυνατόν να απαρνηθεί ο μαρξισμός την αρχαία σοφία; Ο μαρξισμός, όντας κληρονόμος όλης της φιλοσοφικής ιστορίας, φανερά μεν μέσω του Χέγκελ και λιγότερο φανερά μέσω διακινητών «περαματάρηδων» της ιστορίας της φιλοσοφίας σαν τον Λάιμπνιτς και τον Αριστοτέλη, νιώθει την υποχρέωση να απομωιάσει τον λογικό πυρήνα της αρχαίας σοφίας, απ' όπου κατά ένα ποσοστό ξεπήδησε και ο ίδιος. Ας μην ξεχνάμε ότι και η πανεπιστημιακή διατριβή του νεαρού Μαρξ ανέλυε *τη διαφορά των συστημάτων του Δημόκριτου και του Επίκουρου*. Πρέπει να θυμίσουμε επίσης ότι η περίφημη *11η Θέση για τον Φόουερμπαχ* του Μαρξ, δεν ψέγει τους φιλοσόφους επειδή *ερμήνευσαν τον κόσμο, τους κατηγορεί ότι έκαναν μόνον αυτό, δηλαδή ότι δεν έχουν ερευνήσει παράλληλα και να τον αλλάξουν*. Πέρα από έναν εύκολο εκλεκτικισμό, που συνίσταται στο να «ψωνίζουν» πολλοί σύγχρονοι «στοχαστές» από την ιδεολογική δεξαμενή της αρχαιότητας, ποια λογική σχέση διατηρεί ο μαρξισμός με την αρχαία σοφία; Σε τι μπορεί να εξυπηρετήσει ο στοχασμός των αρχαίων φιλοσοφιών την πάλη του μαρξι-

¹ Ο G. Gastaud είναι καθηγητής Φιλοσοφίας, συγγραφέας και εκδότης του περιοδικού Ettincelles.

σμού για χειραφέτηση; Αντιστρόφως, πώς είναι δυνατόν η στράτευση του μαρξισμού για αλλαγή της κοινωνίας να κάνει σοφότερη την ανθρωπότητα, καθιστώντας κοινά στα εκατομμύρια των ανθρώπων τα αγαθά που άλλοτε φύλαγαν για τους λίγους και «εκλεκτούς»; Είναι αδύνατον να προσεγγίσει κανείς αυτό το ερώτημα σε όλο του το εύρος μέσα στο πλαίσιο αυτού του δοκιμίου. Θα μπορούσαμε όμως να αρχίσουμε τουλάχιστον να σηματοδοτούμε αυτή την έρευνα ξεκινώντας από κάποια συγκεκριμένα παραδείγματα.

A. Μαρξισμός και στωικισμός

Δεν θύμωνα ποτέ με τα καπρίτσια, ας πούμε, του καιρού ή με μια πτώση στη σκάλα [...] γιατί, έλεγε, το να θυμώσει κανείς σ' αυτή την περίπτωση δεν ωφελεί σε κάτι. Σ' αυτό έμοιαζε με τους φιλοσόφους της αρχαιότητας. Όταν όμως διαπίστωνε μια αδικία ή μια ανωμαλία που ήταν δυνατόν να διορθωθεί, τότε του συνέβαινε να θυμώσει. Σ' αυτή την περίπτωση ταίριαζε με τους πιο σύγχρονους από τους φιλοσόφους.²

Συνοψίζοντας μερικές φορές το στωικό πνεύμα αναφέρουμε τον Καρτέσιο (Descartes), του οποίου η προσωρινή ηθική, έντονα εμπνευσμένη από τους στωικούς φιλοσόφους, συμβουλεύει «κάλλιο να αλλάξει κανείς τις επιθυμίες του παρά την τάξη του κόσμου». Εάν η στωική φιλοσοφία συνοψιζόταν σ' αυτό, ο μαρξισμός θα ήταν ο άσπονδος εχθρός της: «πρέπει να αλλάξουμε τον κόσμο, είναι απόλυτη ανάγκη», σχολιάζει ο Μπρεχτ, κι εδώ υπάρχει πλήρης αντίθεση ανάμεσα στον σκλάβο-φιλόσοφο Επίκτητο, που υφίσταται στωικά τα βασανιστήρια του αφέντη του, και τον μαρξιστή Σπάρτακο που, αν και σταυρωμένος, εξακολουθεί να καταδιώκει τους βασανιστές του με τις βρισιές του. Κι όμως οι ήρωες επαναστάτες, όταν πέφτουν στα χέρια των βασανιστών της αντίδρασης, δεν κάνουν τίποτε άλλο παρά να υπομένουν σιωπηλά, όπως ο Λύκος του Αλφρέντ ντε Βινύ (Alfred de Vigny). Διαβάζοντας τα *Γράμματα των τουφεκισμένων*, που έχει εκδώσει το Γαλλικό Κομμουνιστικό Κόμμα (PCF), για να τιμήσει τους ήρωες της Αντίστασης, βλέπουμε στο έργο κάτι σαν αυθόρμητη στωική σοφία, που εκφράζεται όχι με φιλολογικό τρόπο αλλά έμπρακτα και δεσμευτικά: *αποστασιοποιήσου και υπόμενε*. Όπως έκαναν ο ριζοσπάστης Ζαν Μουλέν (Jean Moulin) ή ο Λεόν Λαντινί (Léon Landini) του FTP-MOI³, όταν βασανίστηκαν από τον Μπάρμπι (Barbie), ο Χένρι Άλλεγκ (Henri Alleg), που «ανακρίθηκε» από τον αποικιακό στρατό της Αλγερίας ή ο Γκυ Μοκέ [Guy Mòquet], που ικέτευε τους γονείς του να αποδεχτούν το χειρότερο κακό που υπάρχει: την επικείμενη εκτέλεση του δεκαεπτάχρονου γιου τους. Η Ρόζα Λούξεμπουργκ ήξερε, εκτός των άλλων, και να αποδέχεται την πραγματικότητα και να λέει «Ναι» σ' αυτήν όταν φυλακισμένη από τον Κάιζερ, εξακολουθούσε στο ακέραιο να καλλιεργεί τη χαρά της

ζωής, υποδεχόμενη και τα παραμικρότερα γεγονότα της έγκλειστης ζωής της σαν να ήταν στιγμές ευτυχίας. Και «κατσάδιαζε» τη φίλη της Λουίζα Κάουτσκι (Luise Kautsky) που κλαψούριζε για τα δεινά της εποχής. Το ίδιο κάνει και ο Μουμιά Αμπού-Τζαμάλ (Mumia Abu-Jamal), ο μεγάλος, καταδικασμένος σε θάνατο Αφροαμερικανός αγωνιστής, ο οποίος μέσα στο κελί του και χωρίς να σταματήσει να υποστηρίζει όλους τους επαναστατικούς αγώνες πασχίζει μέρα τη μέρα να αγαπήσει αυτό που του συμβαίνει. Δεν μπορούμε να αγνοήσουμε ότι, σε ένα επίπεδο περισσότερο θεωρητικό, η στωική φιλοσοφία αναβιώνει κατά κάποιον τρόπο στην ηθική του Σπινόζα, ενός ρασιοναλιστή φιλοσόφου στον οποίον οι υλιστές, λαϊκοί και προοδευτικοί ολόκληρου του κόσμου, δεν έχουν πάψει να ξεπληρώνουν το χρέος τους... «Μη γελάτε, μην παραπονιέστε, μην αναθεματίζετε, μη νιώθετε μίσος, αλλά να κατανοείτε», δηλώνει ο Σπινόζα στο προοίμιο του τρίτου βιβλίου της *Ηθικής*. Ο ίδιος ο Νίτσε, που μερικές φορές εκδηλώνει μια σφοδρή απόρριψη του στωικισμού, επαναφέρει εν αγνοία του την πιο ζωντανή πλευρά του, όταν διακηρύσσει το μηδενισμό, φιλοσοφία της άρνησης της ζωής, φιλοσοφία της μνησικακίας και της αυτοπεριορόησης, ο οποίος εξυμνεί τη Μεγάλη Επιβεβαίωση, την ένταξη των ζώντων στη ζωή και στην τυφλή βούληση της δύναμης. Αντιθέτως, ο ιδεαλισμός και η εβραιοχριστιανική θρησκευτικότητα αρνούνται αυτό που υπάρχει, κρίνουν τη ζωή στο όνομα φανταστικών ιδανικών, καταδικάζουν τον κόσμο στο όνομα του «άλλου κόσμου», το είναι στο όνομα του μηδενός και το γίνεσθαι στο όνομα ενός «Όντος» μουμιοποιημένου και άυλου. Κατ' αυτή την έννοια ο στωικισμός είναι υλισμός και ρεαλισμός και η πιο σοβαρή μομφή που μπορεί να απευθύνει κανείς στον ιδεαλισμό και τη μεταφυσική είναι όχι τόσο για το ότι «ερμήνευσε» τον κόσμο «δρέποντας» το νόημά του, όσο ότι προσπάθησε να τον μεταμορφώσει, να τον *καθυποτάξει*, και χειρότερα να τον εκμηδενίσει υπάγοντάς τον στους εικονικούς άλλους κόσμους των υπέρτατων «αξιών» και των ευνουχιστικών απαγορεύσεων.

Ο μαρξισμός εντούτοις πηγαίνει πολύ πιο πέρα από αυτές τις διστακτικές, και κατά τι εκλεκτικές επαναλήψεις του στωικισμού. Πρώτα πρώτα επειδή δίνει διαλεκτική σημασία στο «ναι» και στο «όχι», την επιδοκιμασία και την άρνηση. Η διαλεκτική υλική πραγματικότητα διαπερνάται από αντιφάσεις: το ναι δεν είναι απλή επιδοκιμασία της πραγματικότητας από ένα εξωτερικό υποκείμενο, αλλά άρνηση της άρνησής της από την εξωτερική πραγματικότητα, έτσι ώστε ο προμηθεϊκός μετασχηματισμός του κόσμου που φέρνει η επαναστατική στράτευση, δεν είναι ή μάλλον δεν θα έπρεπε να είναι ουτοπικός και κενόδοξος βολονταρισμός, αλλά απελευθέρωση αυτού που, εντός πραγματικότητας, αμφισβητεί «την υπάρχουσα κατάσταση πραγμάτων». Αυτό που καταγράφει ο Λένιν στην περίφημη φράση του, που τόσο άσχημα έχει παρανοηθεί, «δεν μπορεί να υπάρξει επαναστατικό κίνημα χωρίς επαναστατική θεωρία». Κατά μία έννοια η κατανόηση είναι απαραίτητη για να αλλάξουμε κάτι αλλά καμία κατανόηση δεν θα ήταν δυνατή, εάν η ίδια η πραγματικότη-

τα δεν βρισκόταν στη διαδικασία του δικού της μετασχηματισμού σύμφωνα με τη δική της λογική, και αυτό ακριβώς λέει με σαφήνεια η έκφραση «διαλεκτικός υλισμός». Αποδεχόμενος την πραγματικότητα, αποδέχομαι κι αυτό που την αρνείται, αφού αυτό που την αρνείται είναι παρόν σ' αυτό που την επιβεβαιώνει. Αποδεχόμενος την αντίφαση και το γίνεσθαι μέσα στην πραγματικότητα (διαλεκτική λογική της φύσης και της ιστορίας), θα μπορούσα να το αντικατοπτρίσω στην αλήθεια (ρεαλισμός της αισθητής πραγματικότητας) και αντίστροφα.

Μ' αυτόν τον τρόπο ο μαρξισμός απελευθερώνεται από ό,τι παραμένει στενόμυαλο, δουλοπρεπές, τυπικά «καρτερικό» στην αρχαία στωική σοφία. Εξάλλου αυτή η φιλοσοφία είχε διπλή όψη: εάν το να αποδεχόμαστε οτιδήποτε συμβαίνει στο όνομα της Μοίρας είναι δουλοπρεπές και πρέπει επομένως να καθαρίσουμε το στωικισμό από αυτή τη μοιρολατρική διάσταση, αντιθέτως είναι ηρωικό και μεγαλειώδες να υπομένουμε, χωρίς να κλαψουρίζουμε, τα χτυπήματα της τύχης, να αποδεχόμαστε την ανθρώπινη υπόσταση, να συνηγορούμε υπέρ της αδιαμφισβήτητα τραγικής πλευράς της ύπαρξης, που οι αντιθέσεις της ξεπερνιούνται, χωρίς ποτέ να αλληλοεξουδετερώνονται («ο ανταγωνισμός θα εξαφανιστεί, η αντίθεση θα παραμείνει», προειδοποιεί ο Λένιν, ο οποίος, όπως και ο Μαρξ, αντιλαμβάνεται τον κομμουνισμό περισσότερο σαν τέλος της *προϊστορίας* και αρχή μιας ιστορίας επιτέλους *ανθρώπινης*, παρά σαν «τέλος της ιστορίας».)

Εξάλλου, η βασική διάκριση των στωικών ανάμεσα «σε αυτό που εξαρτάται από εμάς» και «σε αυτό που δεν εξαρτάται από εμάς» είναι θεμελιώδης για κάθε ρεαλιστική φιλοσοφία, υπό τον όρο ότι τη θεωρούμε από ιστορική άποψη. Ο στωικισμός μάς υποχρεώνει να πούμε ναι σε ό,τι είναι αναπόφευκτο, από τη στιγμή που η άρνησή μας και μόνο φέρνει το κακό και να επενεργούμε σε ό,τι είναι στο χέρι μας: η κρίση μας, κύριος της θέλησής μας. Το λάθος του στωικισμού δεν βρίσκεται στο ότι προχωράει σ' αυτή την απαραίτητη λεπτή διάκριση αλλά στο ότι το παρατραβάει μέχρι το παράλογο. Στην πραγματικότητα τα πράγματα είναι πιο σύνθετα. Πρώτα πρώτα οφείλουμε να παρατηρήσουμε, κόντρα σε κάθε ιδεαλισμό, πως δεν μπορούμε να κυριαρχήσουμε στην κρίση μας κι επομένως και στη σκέψη και τη βούλησή μας: είναι υλικά προσδιορισμένες, βιολογικά, σαρκικά και, όπως το παρατήρησε και ο Σπινόζα, το να πετύχεις να θαυμάζουν οι άνθρωποι αυτό που τους προξενεί αποστροφή είναι εξίσου δύσκολο με το να κάνεις ένα τραπέζι να βοσκήσει χορτάρι. Αν θέλω να επενεργήσω στη σκέψη μου, στην κρίση μου ή ακόμα και στη διάθεσή μου, μου χρειάζεται συχνά να πάρω κάτι περισσότερο από μια «εξωτερική» στροφή στη σκέψη, επενεργώντας στις διαμορφωμένες φυσικά και κοινωνικά συνθήκες της: θα ήταν ιδεαλιστικό, κατά βάθος δηλαδή απλοϊκό, να πιστεύουμε ότι *θέλουμε κατά βούληση*, ότι «εάν θέλουμε, μπορούμε», κ.λπ. Αντιθέτως, πρέπει να κατανοήσουμε ότι αυτό που «δεν εξαρτάται από εμάς» στην τάδε ή τη δείνα εποχή, εξαρτάται από εμάς

σε κάποια άλλη εποχή: θέμα της τεχνικής και της δουλειάς, θέμα της επιστήμης και της λογικής. Πρέπει επιτέλους να καταλάβουμε ότι αυτό που εξαρτάται και αυτό που δεν εξαρτάται από εμάς βρίσκονται σε μόνιμη αλληλεπίδραση. Μερικές φορές πρέπει πρώτα να αυτοκυριαρχούμαστε (από πολιτική άποψη, να βάλω σε τάξη την ίδια μου την οργάνωση ώστε να είναι λειτουργική) για να μπορώ να επενεργήσω στις εξωτερικές συνθήκες. Πολύ συχνά χρειάζεται να αλλάξω την αντίληψή μου για τον εξωτερικό κόσμο, ώστε να ξανακερδίσω και να αξίζω την αυτοεκτίμησή μου. Ο Μπέικον συνέλαβε πολύ καλά το νόημα αυτής της υλιστικής διαλεκτικής του υποκειμένου και του αντικειμένου δηλώνοντας «δεν κουμαντάρεις τη Φύση παρά μόνο υπακούοντάς τη, γιατί αυτό που είναι αιτία στη θεωρία γίνεται μέσο στην πρακτική». Τέτοια είναι η τεχνική σοφία, την οποία πρέπει να διευρύνουμε σε τεχνική της σοφίας, όπως κάνουν οι ανατολικές σοφίες, που μας καλούν σε τιθάσευση του κορμιού, σε κυριαρχία πάνω στην αναπνοή, το σφυγμό (άρα πρώτα να τις ακούσουμε, να τις αποδεχθούμε νοητικά, κ.λπ.) για να καταλήξουμε στο διαλογισμό και να χαλυβώσουμε τη βούλησή μας.

Είναι πράγματι λάθος να χρησιμοποιεί κανείς τη διάκριση των στωικών ανάμεσα σ' αυτό που εξαρτάται από εμάς και σε αυτό που δεν εξαρτάται από εμάς. Η σύγχρονη καπιταλιστική κοινωνία έχει ολοφάνερα αποτρελαθεί. Μας καλεί αδιάκοπα να απεμπολήσουμε την πολιτική επαναστατική μας στράτευση, την πάλη των τάξεων. Ούτε λίγο ούτε πολύ, μας διατάζει να αποδεχτούμε παθητικά αυτό που μπορούμε να αλλάξουμε αποτελεσματικά με τη συλλογική δράση (τα κεκτημένα μας, τη δουλειά μας, την πόλη μας, κ.λπ.) και αυτό –το στην πράξη διαφυγόν κέρδος– το «αντισταθμίζει», καλώντας μας να «στρατευτούμε» σε «σκοπούς»... που δεν έχουν πραγματική ανθρώπινη αιτιότητα. Έτσι οι νέοι μάχονται «ενάντια στο Έιτς» (και όχι ενάντια στις βαθιά πολιτικές αιτίες αυτής της πανδημίας που συνδέεται με την καπιταλιστική παγκοσμιοποίηση, ενάντια στις ανισότητες Βορρά - Νότου, ενάντια στο θρησκευτικό σκοταδισμό –κυρίως παπικό–, ενάντια στο σφετερισμό του φαρμάκου από τα τρoστ των φαρμακευτικών εταιρειών, ενάντια στην ανάπτυξη ανεύθυνων ατομικιστικών πρακτικών, κ.λπ.). Πάνω σε άλλα σχέδια, αναπτύσσεται η αμερικανική πρακτική της «δίκης μέχρις εσχάτων»: αν ένα πιτσιρίκι σπάσει ένα δάχτυλο κατά απρόβλεπτο τρόπο σε ένα μάθημα, αν ένα ηλικιωμένο άτομο, προσβεβλημένο από πολλές ασθένειες, χάσει τη μάχη σε μια εγχείρηση που είχε ελάχιστες πιθανότητες επιτυχίας και που την πάλεψε ένας γενναίος χειρουργός, αμέσως στήνεται η δίκη, η μάχη των δικηγόρων με τους δικαστές και τα απανωτά «η Εξοχότης Σας» να αντηχούν στις αίθουσες των δικαστηρίων, όπως στις βραδινές αμερικάνικες δικαστικές σειρές. Με έναν βασανιστικό «διπλό εξαναγκασμό», χαρακτηριστικό της εποχής μας, μας διατάζουν να αλλάξουμε αυτά που δεν επιδέχονται αλλαγή. Μας υποβάλλουν την οφειλή μας να περιορίσουμε την τραγικότητα της ύπαρξης, να ξεχάσουμε ότι ο θάνατος, η διαφοροτικότητα και τα γηρατεία «c'est la vie», είναι η ζωή (τουλάχιστον στις δο-

σμένες ιστορικές συνθήκες). Μας υποβάλλουν την καλλιέργεια όσο ποτέ άλλοτε «της λησμονιάς του Είναι», που καταγγέλλει ο Χάιντεγκερ. Αντιθέτως, υποτίθεται ότι πρέπει να διατηρήσουμε με ευλάβεια αυτό που μπορεί και πρέπει επιτακτικά να αλλάξει επί ποινή θανάτου. Προτιμώντας το πεζοδρόμιο από το δρόμο, προσπερνούμε τις διαδηλώσεις που υπερασπίζονται τις συντάξεις μας, το δημόσιο σχολείο μας και τα επιδόματα ανεργίας. Πρέπει να *ανεχτούμε* το ανυπόφορο και να *απέχουμε* από το να οργανωθούμε πολιτικά και συνδικαλιστικά. Το πολύ πολύ να ανεχτούμε στο όνομα της «ιδιότητάς μας ως πολιτών» μια «στράτευση», που πολύ λίγα υποσχεται. Τη στράτευση των νεαρών κυριών, μελών φιλανθρωπικών συλλόγων, σε αυτές τις ανθρωπιστικές οργανώσεις, που καμώνονται πως φροντίζουν για τις κοινωνικές συνέπειες, χωρίς να καταπολεμούν τα πολιτικά αίτια, και οι οποίες στην πραγματικότητα ιδιωτικοποιούν την κοινωνική πρόνοια, που αυτοδικαίως υπάγεται στη δημόσια εξουσία. Έτσι ευημερεί μια καινούργια *μαγική και ουτοπική νοοτροπία*, από την οποία ο Θαλής ο Μιλήσιος, εξάιρετος Σοφός της Ελλάδας, είχε προσπαθήσει με ηρωισμό να απαλλάξει το ανθρώπινο γένος επινοώντας τη φιλοσοφία, την υλιστική φυσική και τη μαθηματική απόδειξη... Εξαιτίας αυτής της κατάστασης, οι κληρονόμοι του Ευγένιου Ποτιέ⁴ δεν θα είναι πρώτοι στην προτίμηση των θαυμαστών του Χάρου Πότερ, για όσο χρονικό διάστημα ερμηνεύοντας διαλεκτικά τα διδάγματα του αρχαίου στωικισμού δεν αποδεχτούν τον κόσμο για να τον αλλάξουν προς το καλύτερο, και δεν θα τον αλλάξουν για να τον αποδεχτούν καλύτερα. Πράγμα που διαλεκτικά συνεπάγεται την αέναη διεύρυνση του πεδίου «αυτού που εξαρτάται από εμάς» –αυτού που ο Μαρξ ονομάζει βασιλείο της ελευθερίας– σε βάρος και με *αφετηρία* αυτό που «δεν εξαρτάται από εμάς», το οποίο ο Μαρξ ονόμαζε «βασιλείο της αναγκαιότητας».

B. Μαρξισμός και επικούρεια φιλοσοφία

Η σχέση ανάμεσα στο μαρξισμό και την επικούρεια φιλοσοφία είναι ολοφάνερη. Ο Μαρξ υπήρξε εξάιρετος σχολιαστής και του Επίκουρου και του Δημόκριτου, στους οποίους στηρίχθηκε αρχικά για να ενισχύσει τον αθεϊσμό του και να διακόψει τη σχέση του με τον ιδεαλισμό του Χέγκελ. Όπως το υπογράμμισε πρόσφατα ο Μωρίς Καβίν⁵, η ιδέα μιας διαλεκτικής της φύσης βρίσκεται ήδη εν σπέρματι στην πανεπιστημιακή διατριβή του Μαρξ με θέμα τη *Διαφορά των συστημάτων του Δημόκριτου και του Επίκουρου*, όπου ο νεαρός Μαρξ αποδίδει μεγάλη σημασία στο *clinamen*⁶ του Λουκρήτιου και του Επίκουρου (την απόκλιση των ατόμων σε σχέση με την κατακόρυφη πτώση τους), χάρη στην οποία το συμπτωματικό μετριάξει την αναγκαιότητα και επιτρέπει στα άτομα να αλληλογαντζώνονται παράγοντας την πληθότητα των πιθανών κόσμων.

Επιπλέον, και για τον Μαρξ και για τον Επίκουρο, η επίγεια ευτυχία είναι ο έσχατος σκοπός της ηθικής, το «υπέρτατο αγαθό». «Η ευχαρίστηση είναι η αρχή και το τέλος της ευτυχομένης ζωής», κηρύσσει ο Επίκουρος στην *Επιστολή προς τον Μενοικέα*⁷. Αυτό απηχεί η διακήρυξη του Μαρξ πως στον κομμουνισμό «προϋπόθεση για την ανάπτυξη όλων είναι η ανάπτυξη του καθενός»: και στις δύο περιπτώσεις ο συγκεκριμένος άνθρωπος με σώρα και οστά είναι «αυτοσκοπός» της δράσης, ηθικής στην πρώτη περίπτωση, πολιτικής στη δεύτερη. Γι' αυτό και αναπτύχθηκε μέσα στον κομμουνισμό ένα ολόκληρο νεοεπικούρειο ρεύμα, κυρίως στα τέλη των ένδοξων '30s τότε που πολλοί προοδευτικοί, χάνοντας με όλη τη σημασία της λέξης το «νόημα της ιστορίας» και ενσωματωμένοι όλο και περισσότερο στη «γλυκιά Γαλλία» του καπιταλισμού, που τον μετρίαζαν οι κοινωνικές κατακτήσεις των 1936, 1945 και 1968, βάλθηκαν να δυσφημούν την ενεργό δράση, με όνειρό τους μια μαχητικότητα ηδονιστική και πανηγυριτζίδικη και απορρίπτοντας τον «ασκητισμό, που απαιτεί θυσίες» της αγωνιστικής παράδοσης, ο οποίος εκδηλώνεται πλάι στην *αφοσίωση*, στην *αυταπάρνηση* και στην *αφιλοκέρδεια*. Παραδόξως αυτός ο ηδονιστικός διάλογος χρησίμευσε κυρίως στο να δημιουργήσει ενοχές σε όσους από τους παραδοσιακούς στρατευμένους προλετάριους, που εξακολουθούσαν κάτω από τα γιουχαΐσματα και το σαρκασμό των «πανηγυριτζιδών» συναδέλφων τους να διαδίδουν τον εργατικό τύπο, να σηκώνουν στους ώμους τη συνδικαλιστική δράση της τάξης, να οργανώνουν τους νέους στις γειτονιές και να κολλάνε αφίσες μετά το μεροκάματο! Ηδονισμός για τους μικροαστούς, άχαρα καθήκοντα για τους στρατευμένους εργάτες, που δεν έχουν δυνατότητα επιλογής επειδή συνθλίβονται από την εργοδοσία αμέσως μόλις επιτρέψουν στον εαυτό τους να αναστείλει την επαγρύπνηση και να ξεχάσει ότι οι πιο απλές χαρές της ύπαρξης, μια Κυριακή στη θάλασσα, το μικρό σπιτάκι, που συγγυρίζουμε το Σάββατο, κ.λπ. είναι αποτέλεσμα μακροχρόνιων αγώνων, που διεξάγονται από γενιά σε γενιά.

Κατά τον ίδιο τρόπο, αυτό το νεοεπικούρειο μαρξιστικό ρεύμα (που η κοινωνική του βάση είναι μισθωτοί μικροαστοί των μεγάλων πόλεων, «μποέμ αστοί» και άλλοι «φιλελεύθεροι αναρχικοί», που συνδέονται με μη παραγωγικούς τομείς της καπιταλιστικής οικονομίας, όπως συγκοινωνίες, ΜΜΕ, μάνατζμεντ, διαφήμιση, κ.λπ.) έπλεξε το αποκλειστικό εγκώμιο του «εδώ και τώρα», της «άμεσης επανάστασης», περιφρονώντας την οργάνωση, τη συγκρότηση, τη θεωρία, το μακροπρόθεσμο, με λίγα λόγια, την *επένδυση* που προκύπτει από τη στράτευση, δυσφημίζοντας την αρετή των εργατών και των αγροτών που λέγεται υπομονή. Αυτό το νέο μαρξοεπικούρειο ήθος ήταν, από μια άποψη, προοδευτικό: αντιμετώπιζε αντικειμενικά την υποχθόνια άνοδο των θρησκευτικών φονταμενταλισμών, διορθώνοντας τις υπερβολές του ασκητικού κομμουνισμού της ηρωικής περιόδου, όπου οι αρετές της στράτευσης (απλά μεταβατικά πολιτικά μέσα) έγιναν φετίχ σε βάρος της κοινής ευτυχίας και της προσωπικής άνθησης που είναι οι αντικειμενικοί στόχοι της κοινωνικής πάλης. Συγχρόνως,

αυτό το νεοεπικουρείο ρεύμα ήρθε σε πολύ άσχημη στιγμή, τότε που η πάλη των τάξεων είχε σκληρύνει σε παγκόσμια κλίμακα, παίρνοντας μια καταστροφική, αντιπαναστατική στροφή, όπως είδαμε προηγουμένως. Και δεν είχαν καμιά αμφιβολία περί αυτού οι *μποέμ αστοί* (*bobos*) και οι άλλοι *φιλελεύθεροι-αναρχικοί* («*lilis*»).

Παρ' όλα αυτά θα μπορούσε στην εποχή μας να δει το φως της μέρας μια πιο αρμονική συγχώνευση της επικουρείας φιλοσοφίας και του μαρξισμού, στο μέτρο που η συνεπής υπεράσπιση των επικουρείων αρχών, η έλλειψη θρησκευτικής πίστης και η ελεύθερη σκέψη, η ελευθεριότητα και ο αισθησιασμός, η επιβεβαίωση του σώματος και του δικαιώματός του να χαίρεται στον *υπέρτατο βαθμό*, κτυπάει κατά μέτωπο την άνοδο των καινούργιων ψευτοευσεβών υποκριτών, των Μπους, Ράτζινγκερ⁸, Ταρίκ Ράμανταν⁹ και άλλων «μοντέρνων», που διαδίδουν τον κληρικαλισμό και τα ασκητικά ιδεώδη. Σήμερα ακριβώς για να χαίρεται κανείς, όχι μόνο σε μια μελλοντική αταξική κοινωνία αλλά στην καθημερινότητα, για να υπερασπίζεται *εδώ και τώρα* τον κοινωνικό συγχρωτισμό και το συγχρωτισμό των φύλων, το επιστημονικό πνεύμα, την ισότητα των φύλων, την αντισύλληψη, το κριτικό πνεύμα και τη λαϊκότητα που απειλούνται, τότε ο συνεπής ηδονισμός θα έπρεπε να ωθήσει όσους τον εξασκούν να διακόψουν τη σχέση τους με τον *απολίτικο* χαρακτήρα της Σχολής του Κήπου. Δεν μου χρειάζεται άλλη απόδειξη από τη σωτήρια στράτευση ενάντια στο Μάαστριχτ τού πολύ γνωστού ηδονιστή φιλόσοφου, Μισέλ Ονφραί (Michel Onfray)¹⁰, ο οποίος μετείχε στη μάχη του ΟΧΙ στο Σύνταγμα, κάνοντας έκκληση για υπεράσπιση της λαϊκής κυριαρχίας που καταπατιέται από αυτή τη νεοφιλελεύθερη υπερεθνική συνθήκη, την απροκάλυπτα διακείμενη ευνοϊκά προς τον Κλήρο. Αυτός ο φιλόσοφος, ηθελημένα προβοκάτορας, που θα μπορούσε κανείς να πιστέψει πως κλίνει προς τον πιο φιλελεύθερο ατομικισμό, οδηγούμενος με συνέπεια από την «αθεΐα» του και τον αισθησιασμό του, που παλεύουν να διευρύνουν το δικαίωμα του καθενός να διαθέτει το σώμα του στο συλλογικό εκείνο «σώμα» που λέγεται πολιτικός λαός (δηλαδή έθνος), φτάνει στο σημείο να πηγαίνει πιο μακριά από πολλούς μισοδιαφωνούντες «ευρωκοδόμους» της τερατώδους καπιταλιστικής Ευρώπης, να γράφει για παράδειγμα σε μια συνέντευξη, που δημοσιεύτηκε στη *L'Humanité*, στις 12 Μαΐου 2005: «η κυριαρχία επιτρέπει να αποφασίζει κανείς ελεύθερα, με αυτονομία, χωρίς να ζητάει την άδεια από τον οποιονδήποτε, και χωρίς να πρέπει να δώσει λογαριασμό σε κάποιον. Εάν αύριο στο διευρυμένο πλαίσιο της φιλελεύθερης Ευρώπης ο κυρίαρχος λαός αποφασίσει μια αριστερή πολιτική, συνέπεια ενός εθνικού δημοψηφίσματος, δεν θα έχει τη δυνατότητα να δει την ικανοποίηση της πολιτικής του επιθυμίας. Η νέα κυριαρχία ενός υπερεθνικού κράτους, που συγκροτήθηκε με την κατάργηση των κρατών, θα του το απαγορεύσει. Τα κράτη θα έχουν χρησιμοποιήσει για τελευταία φορά την ελευθερία τους προκειμένου να την εγκαταλείψουν οριστικά. Είναι η αρχή της αυτοκτονίας». Έχει ενδιαφέρον ότι η πρώτη λέξη αυτού του χαρακτηριστικού αποσπάσματος της συνέντευ-

ξης είναι «κυριαρχία» και η τελευταία είναι «αυτοκτονία». Τίποτε δεν είναι πιο σωστό, διότι η λαϊκή κυριαρχία (που ο Ονφραί δεν την αντιπαραθέτει, όπως οι λεφτάδες της Αριστεράς, στην εθνική κυριαρχία) δεν είναι τίποτε άλλο από το δικαίωμα των λαών στην αυτοδιάθεσή τους, που κολεκτιβοποιεί, που «κομμουνιστικοποιεί» ή, εάν μου επιτρέπετε αυτόν τον ρηματικό νεολογισμό, που «εκδημοκρατικοποιεί» το δικαίωμα του καθενός, δηλαδή του κάθε ζωντανού συνόλου ατόμων, στην αυτοδιάθεση. Τίποτε δεν είναι πιο σωστό από αυτό, διότι η παραίτηση από τον εαυτό μας είναι η κοινή αρχή της καπιταλιστικής υπερεθνικότητας και της εξολοθρευτικής τάσης του ιμπεριαλισμού, που είναι οι ιδεολογικοί πυλώνες της νεοτερικότητάς μας*

Συμμετρικά, ο μαχόμενος μαρξισμός έχει ανάγκη να αντλήσει από τις ηδονιστικές, τις ευδαιμονιστικές πηγές της αρχαίας επικούρειας φιλοσοφίας: πρώτα πρώτα και κατά πολύ παράδοξο τρόπο, για να διαφυλάξει την ιστορική προοπτική, για να διακρίνει μέσα στα μαύρα μεσάνυχτα της αντιεπαναστατικής νύχτας μας αυτό που βάζει τα θεμέλια της φωτεινής κομμουνιστικής στόχευσης: διότι ο κομμουνισμός στοχεύει στην προσωπική άνθηση του καθενός και στην άνθηση της αλληλεγγύης, διαφορετικά δεν αξίζει να παλεύει κανείς και ενδεχομένως και να πεθάνει για τον άλλον: η ηδονή, η ευχαρίστηση, είναι η ουσία της Ιστορίας, διότι η Ιστορία δεν θα είχε κανένα ανθρώπινο νόημα αν δεν εξυμνούσε όλες τις ζωτικές μας δυνάμεις. Και στη συνέχεια, διότι η μαχητικότητα του υλισμού, ακόμη και αν εξαναγκάζεται στην αυταπάτηση, στην αφοσίωση, στη θυσία, δεν μπορεί να φетиχοποιεί αυτές τις «στιγμές» της υλιστικής στράτευσης. Όπως και στον Επίκουρο, δεν παραιτείται κανείς από την τωρινή ευχαρίστηση, παρά μόνο για να επωφεληθεί από τη μέλλουσα ευχαρίστηση. Δεν παραιτείται κανείς από την προσωπική ευχαρίστηση, παρά μόνο για να επωφεληθεί από την ευχαρίστηση όλων των ανθρώπων και να καλλιεργήσει, αν το θέλει, έναν μεγάλο δημόσιο Παράδεισο: εδώ εξάλλου ο Μαρξ συμπληρώνει τον Επίκουρο και ξεπερνάει ριζοσπαστικά τον ατομικισμό, από τη στιγμή που εξηγεί ότι η ανθρώπινη ουσία, απ' όπου δομείται κάθε κοινωνικό άτομο, είναι «έκκεντρο» και δομείται έξω από το βιολογικό σώμα στο σώμα εκείνο, το όχι λιγότερο υλικό, που αποτελεί τον κοινωνικό κόσμο των εργαλείων, των προϊόντων, των τεχνικών, της γλώσσας, των εννοιών και των ανθρώπινων σχέσεων. Θα πρέπει λοιπόν –κι αυτό είναι που καταγράφει την υλιστική αγωνιστικότητα, τα βαθύτερα κίνητρα της οποίας είναι η ελευθερία και όχι η μαζοχιστική ηδονή της θρησκευτικής προσφοράς– να δράσει κανείς στον κοινωνικό τομέα για να επιβεβαιώσει το δικαίωμα να διαθέτει τον εαυτό του, όπως ακριβώς ο κάθε αγωνι-

* Σ.τ.Μ. Δεν αγνώ τις αντικομμουνιστικές θέσεις του Ονφραί σχετικά με κάποια θέματα. Δεν υπάρχει ένα μόνο «μέτωπο» στην ιδεολογική πάλη. Μπορεί κανείς να είναι φίλος και σύμμαχος σε ένα δοσμένο μέτωπο και αντίπαλος σε κάποιο άλλο.

στής δρώντας για τους άλλους δρα επίσης και για τον εαυτό του: και θα ήταν υπερβολή να επιπλήτουμε τους στρατευμένους αγωνιστές επειδή δεν ασχολούνται αρκετά με τον εαυτό τους σε πρώτο βαθμό, διότι θα χρειαζόταν πολύ λιγότερο να το κάνουν εάν όλοι ασχολιόντουσαν λίγο παραπάνω με το κοινωνικό σύνολο, που είναι ο πραγματικός «εξωτερικός ψυχολογικός σκελετός» μας. Αντιστρόφως, αυτός ο μακρινός στόχος τού «επίγειου παράδεισου» οφείλει να διαποτίσει την ενεργό δράση στην καθημερινότητα, και έχουμε δει ότι κατά κανόνα ο επαναστατικός ηρωισμός δεν είναι το συμμετρικό του ασκητικού, του σαδομαζοχιστικού και «θανατόφιλου» ηρωισμού του φασίστα: ο μαχόμενος μαρξιστής, αν κάποια φορά χρειαστεί να θυσιαστεί, θα το κάνει για κάποιο λόγο, δηλαδή από αναγκαιότητα, που την κατανοεί πολύ καλά, και όχι από μια διεστραμμένη κλίση προς τον πόνο (κι όσο γι' αυτούς που αγαπάει δεν θα χρειαστεί να θυσιαστούν από δω και πέρα: με λίγα λόγια η επαναστατική θυσία επενδύει στη ζωή και σε αντίθεση με τους πολεμιστές, τους φίλα προσκείμενους στις κυρίαρχες τάξεις, ο αγωνιζόμενος εργάτης δεν σταματάει να δηλώνει «ο θάνατος δεν είναι δική μου δουλειά!»).

Στην εποχή μας πάντως, εποχή της οξυμένης αντίθεσης ανάμεσα στον εξοντωτικό καπιταλισμό και το ανθρωπινό ένστικτο της αυτοάμυνας (αυτό που το αυθόρμητο λεξιλόγιο των αγωνιστών το ονομάζει «αντιστάσεις»), το «κύκλωμα» ανάμεσα στο νόμιμο ατομικό συμφέρον και στο συμφέρον του συνόλου στο οποίο ανήκει το άτομο τείνει να μειώνεται είτε πρόκειται για την τάξη του, το έθνος του ή την ανθρωπότητα (η ιδιότητα του πολίτη και «η στράτευση» στην κυριολεξία τους): πώς θα μπορέσω να σωθώ μόνος εάν η ανθρωπότητα καλπάζει προς την άβυσσο «στην εξάντλησή της», για να μιλήσουμε στη στομφώδη γλώσσα του Γκλνκσμάν¹¹; Πώς θα μπορέσω να σώσω τα παιδιά μου εάν ο καπιταλισμός καταφέρει, στη διάρκεια μιας γενιάς, να εξαντλήσει τις «δύο πλουτοπαραγωγικές πηγές, τη Γη και τον εργάτη» (Μαρξ); Ολίγος ατομικισμός απομακρύνει από τον κομμουνισμό, ο πολύς ατομικισμός όμως φέρνει στην κατάσταση –και εδώ είναι η κύρια δουλειά της επαναστατικής πρωτοπορίας– κατά την οποία ο κομμουνιστικός στόχος, αντικειμενικά παρών «en creux» σε κάθε ατομικό πλάνο, γίνεται συνειδητός και ομαδοποιεί το σύνολο των προσωπικών σχεδίων, εξιδανικεύοντας τη σημασία τους*.

Κι όμως, δεν είναι μοιραίο να πάνε τα πράγματα έτσι: εάν για διάφορους λόγους οι λαϊκές δυνάμεις της πρωτοπορίας εξασθενήσουν ή δεν επαρκούν, ο σύγχρονος καπιταλισμός, που σαπίζει, είναι εκείνος που θα ενσωματώσει όλη την κοινωνική δραστηριότητα, εμποτίζοντάς τη με επιθετικό ατομικισμό, με το κνήγι του κέρδους και με αδιαφορία για τον άνθρωπο, κι όλα αυτά ανάμεικτα με θρησκευτικά αντισταθμιστικά οφέλη: «ο καθένας για τον εαυτό του κι ο Θεός για όλους»! Τελικά, ο

* Σ.τ.Μ. Βλ. τον εξαιρετικό λόγο που εκφώνησε ο Πωλ Βαγιάν-Κουτυριέ στην Κ.Ε. του Κομμουνιστικού Κόμματος Γαλλίας το 1936 με θέμα «Κομμουνισμός και ατομικισμός».

Ρουσσώ ήταν εκείνος που συμβίβασε με τον καλύτερο τρόπο τη συλλογική στράτευση με το ένστικτό της ατομικής επιβίωσης. Αυτός είναι που υποδεικνύει, στο 6ο Βιβλίο του *Κοινωνικού συμβολαίου*, ότι το πέρασμα από τη φυσική κατάσταση (που δεν προσδιορίζεται από ένα βουκολικό περιβάλλον αλλά από την ολοκληρωτική έλλειψη του άλλου, «του πλησίον», ακόμα κι αν βρισκόμαστε μέσα στο πλήθος) στο «αστικό κράτος» (τη συγχροτημένη κοινωνία) είναι αποτέλεσμα προβλήματος επιβίωσης των ατόμων που δεν είναι ικανά να υπάρξουν μέσα στη φύση χωρίς να αλληλοσυντριβούν. «Υποθέτω» γράφει ο Ρουσσώ, «ότι οι άνθρωποι φτάνουν σ' εκείνο το σημείο όπου κυριαρχούν τα εμπόδια, που επιδρούν αρνητικά στο να διατηρηθούν στη φυσική κατάσταση, με την αντίστασή τους στις δυνάμεις που κάθε άτομο μπορεί να χρησιμοποιήσει για να διατηρηθεί σ' αυτή την κατάσταση. Ε, λοιπόν αυτή η πρωτόγονη κατάσταση δεν μπορεί πλέον να υφίσταται. Και το ανθρώπινο γένος θα χανόταν αν δεν άλλαζε τον τρόπο ύπαρξής του». Έχουμε φτάσει λοιπόν, εξαιτίας της φθίνουσα εξέλιξης του υποτιθέμενου «κοινωνικού κράτους» μας, σε εκείνη ακριβώς την ακραία *κοινωνική αποσύνθεση του κοινωνικού ιστού*, που ερμηνεύεται ως «ελεύθερος και μη στρεβλός ανταγωνισμός» της παγκοσμιοποίησης, δηλαδή σ' αυτό που ο Χομπς ονομάζει «ο πόλεμος όλων ενάντια σε όλους» και που ο Μαρξ αποκαλεί «παγωμένα ύδατα του εγωιστικού υπολογισμού». Αντικειμενικά λοιπόν ο καθένας είναι προσωπικά ο δυνάμει εχθρός και ο σύγχρονος στόχος όχι απλώς του άλλου αλλά αυτού του ριζοσπαστικού Αντί-Άλλου, που είναι ο «πόλεμος όλων ενάντια σ' όλους», καθώς απειλεί τον καθένα μακροπρόθεσμα ή μεσοπρόθεσμα με πόνο, με κατάθλιψη, με ταπείνωση, με άνοια ή με θάνατο, υποβιβάζοντας την αγάπη σε συμπόνια ή σε συλλυπητήρια. Γι' αυτό, είτε από παρανοημένο εγωισμό είτε από απλό βιολογικό ένστικτο επιβίωσης, δεν έχουμε άλλη λύση παρά να τελειώνουμε με αυτή την καπιταλιστική ζούγκλα, να βγούμε από αυτή τη βάρβαρη φυσική κατάσταση της κοινωνίας (γιατί δεν απορρέει από το βιολογικά μοιραίο αλλά από τις ιλιγγιώδεις αντιφάσεις της ανάπτυξης της κοινωνίας), για να μπούμε επιτέλους σε μια κατάσταση πραγματικά «κοινωνική», στη «σοσιαλιστική» κοινωνία. Ο Επίκουρος το αντιλαμβανόταν αυτό σαν *φιλία*, αυτόν τον μικροκομμουνισμό, που μπορούσε ακόμα να επιβιώνει, πέρα από τις τάξεις, στην αποσυντιθέμενη ελληνική πόλη-κράτος: τι άλλο μπορούσε να κάνει τη στιγμή που έλειπε μια τάξη-αντικειμενικός φορέας μιας *έλλογης* παγκοσμιοότητας; Το να παραμείνει κανείς εκεί, να αναδιπλωθεί σήμερα στο «κοινωνικίστικο», θα ήταν αποπολιτικοποίηση του κοινωνικού και συγχρόνως αφηρημένη πολιτικοποίηση της ιδιωτικής ζωής, δηλαδή της προσωπικής ζωής. Με τον Μαρξ επομένως μας απομένει να επεκτείνουμε τον Κήπο στα όρια της ανθρωπότητας, που είναι ακόμα ικανή να σκέπτεται ελεύθερα και να απολαμβάνει τις χαρές της ζωής: και πώς να το πετύχει κανείς αυτό χωρίς την αναβίωση ενός νέου *πολιτικού* επικούρειου ρεύματος που θα συμφιλιώνει τον Λουκρήτιο και τον Σπάρτακο;

Γ. Μαρξισμός, σκεπτικισμός και κυνισμός

Εάν ονομάσουμε κυνισμό τη συνειδητή άρνηση των παράλογων συμβάσεων, τη χαρούμενη αποδοχή της φυσικής και ζωικής καταγωγής μας, την ήρεμη άρνηση της πολιτικής εξουσίας [το τσουχτερό «Μη μου κρύβεις τον ήλιο» («Αποσκοτίσόν με») του Διογένη προς τον Αλέξανδρο, που ονομάστηκε «ο Μέγας», ηχεί ακόμα και σήμερα σαν απειλή στα αυτιά των ισχυρών της εποχής μας] και των ιδεολογικών αρχών (ο Διογένης «καταδιώκοντας» με τους οξυδερκείς διδακτικούς αστείσμούς του τους μεταφυσικούς Ελεάτες ή τον Πλάτωνα), τότε ο μαχόμενος επαναστάτης δεν πρέπει να κοκκινίζει όταν τον αποκαλούν «κυνικό». Ναι, ο άνθρωπος είναι πρώτα «ζώο», ένας «σκύλος» (αυτό το παρατσούκλι, που αποδίδεται στον Διογένη, φαίνεται πως έλκει την καταγωγή του από το όνομα της Σχολής) και η ανθρωπότητα δεν συνίσταται στην άρνηση του ζωικού γενεαλογικού μας δέντρου, όπως κάνουν οι ευαγγελιστές των ΗΠΑ, που βρίσκονται ακόμα στο σημείο να εξορκίζουν τον Δαββίνο, αλλά στην αντίληψη του ανθρωπισμού μας σαν καινούργιου σταθμού, όχι βιολογικού, της φυσικής εξέλιξης: οι άνθρωποι, έχοντας φτάσει σ' εκείνο το εξελικτικό στάδιο στο οποίο έγιναν βιολογικά ικανοί να παράγουν τεχνητά αντικείμενα, δημιούργησαν έναν πολιτισμό που κληρονομείται. Και αν εισέρχονται βήμα βήμα στην Ιστορία, μετατοπίζοντας σιγά σιγά από το κέντρο τη ζωική τους υπόσταση προς όφελος της κοινωνικοπολιτιστικής τους υπόστασης, αυτό έγινε χωρίς ποτέ να σπάσουν τους δεσμούς τους με τη Φύση, διότι προφανώς οι φυσικοί, οι αστρονομικοί, οι γενετικοί κ.λπ. νόμοι, δεν παύουν ούτε μια στιγμή να καθορίζουν την ανθρωπότητα και να συγκρούονται με τους νόμους της κοινωνικής εξέλιξης στο κεφάλι του κάθε ατόμου που ανήκε στη φύση και κοινωνικοποιήθηκε, κυρίως κατά τη διάρκεια της καθοριστικής περιόδου της ατομικής εξέλιξης, της παιδικής ηλικίας δηλαδή, όπου κάθε σώμα πρέπει να προσαρμοστεί στο συμβολισμό για να καταλήξει στη γλώσσα. Στο κάτω κάτω της γραφής, οι νόμοι της κοινωνικής εξέλιξης (πολύ πιο αποφασιστικοί από τις κοινωνικές συμβατικότητες που κατήγγελλαν οι κυνικοί) είναι κατά μία έννοια «φυσικοί», όσο καιρό ο άνθρωπος είναι ασυνείδητα το θύμα τους, έστω κι αν η σκληρή αντίθεση του «νόμου» και της «φύσης» δεν ισχύει πια.

Όσο για τον αντικοφορμισμό του Διογένη, πάντοτε θα νιώθει γι' αυτόν συμπάθεια ο αληθινός μάχιμος *λενινιστής*, που βαδίζει με θέρμη «κόντρα στο ρεύμα» της κυρίαρχης ιδεολογίας. Εγκλωβισμένος πρώτα στη λογική «του πολεμικού κομμουνισμού» (που δεν ήταν απόρροια μιας επιλογής των μπολσεβίκων αλλά του εμφύλιου πολέμου που επέβαλαν οι κυρίαρχες τάξεις και οι 18 ξένες χώρες, οι οποίες ενεπλάκησαν στο πλευρό των Λευκών για να ανατρέψουν τα Σοβιέτ), στη συνέχεια στη λογική ενός ιστορικού μπρα ντε φερ χωρίς έλεος, που διήρκεσε τόσο όσο και η Σοβιετική Ένωση (λογική προσχεδιασμένη από το ναζισμό, που διακήρυξε τη θέλησή του με μία *Drang nach Osten*, εξόρμηση προς Ανατολάς, έναν πόλεμο εξοντωτικό

πραγματοποιημένο από τον Χίτλερ ενάντια στη Σοβιετική Ένωση, στη συνέχεια ο πρώτος Ψυχρός Πόλεμος, το κυνήγι των εξοπλισμών και η «ισορροπία στο χέιλος του γκρεμού», η σταυροφορία του Ρέιγκαν ενάντια «στην Αυτοκρατορία του Κακού»), ο αρχικός μπολσεβικισμός πήρε για πολύ καιρό τη στρατιωτική μορφή της μονολιθικότητας, μιας μονολιθικότητας που ενισχύθηκε στη σταλινική περίοδο με βαριές συνέπειες για το μεγαλύτερο μέρος των κομμουνιστικών κομμάτων, τα οποία ήταν συνηθισμένα να δυσπιστούν στην αντίθεση, συμπεριλαμβανομένης και της λενινιστικής, και στην ατομική καινοτομία, συμπεριλαμβανομένης και της μαρξιστικής. Αλλά η οδυνηρή εμπειρία έδειξε ότι αυτή η μονολιθικότητα, που ήταν δικαιολογημένη στους δύσκολους καιρούς των ταξικών συγκρούσεων, δεν παρείχε καμία απολύτως μακροπρόθεσμη πολιτική εγγύηση ενάντια στην παλινόρθωση του καπιταλισμού, από τη στιγμή που τελικά η αντεπανάσταση ήταν έργο των γκορμπατσοφικών ηγετών της Σοβιετικής Ένωσης και η πλειοψηφία των σοβιετικών κομμουνιστών, συνηθισμένη να *ακολουθεί*, δεν μπόρεσε να αποδεσμευθεί εγκαίρως από την αυτοκτονική γραμμή αυτής της αντισοβιετικής ηγετικής ομάδας! Πρέπει λοιπόν να ξαναμάθουμε τις αρετές των κυνικών, τις αρετές της ατομικής αντιπαράθεσης, της ελεύθερης σκέψης, της ικανότητας να λέμε όχι, να κραυγάζουμε, να «γαβγίζουμε» [ημπορξοναζία δεν ήξερε ότι έπλεκε το εγκώμιο του Ζ. Ντυκλό (J. Duclos), αποδίδοντάς του πρόσφατα το χαρακτηρισμό του ανθρώπου που «γαβγίζει»] και όλα αυτά χωρίς να καλλιεργούνται η απειθαρχία και η αποδιοργάνωση. Είναι αυτή η εύθραυστη ισορροπία ανάμεσα στην επαναστατική πειθαρχία, την απαραίτητη για να κατανικηθεί μια αστική τάξη ισχυρή και αδυσώπητη, και στο χωρίς όρια καθήκον της κριτικής και της αυτοκριτικής, που προσπαθούσε να θέσει ο Λένιν προβάλλοντας τη διαλεκτική έννοια του δημοκρατικού συγκεντρωτισμού: πλήρης ελευθερία συζήτησης πριν την απόφαση, υλοποίηση από όλους της πλειοψηφικής απόφασης, μόνιμο καθήκον αξιολόγησης των ειλημμένων αποφάσεων με το μοναδικό κριτήριο της επαλήθευσης στην πράξη, δικαίωμα στην ανάκληση των κυβερνώντων ανά πάσα στιγμή χωρίς προσωπολατρία... ή προσωπικές επιθέσεις. Αυτή είναι προφανώς η μεγάλη διαφορά ανάμεσα στον επαναστατικό «κυνισμό» και τον αρχαίο κυνισμό. Η Σχολή των Κυνικών δεν είχε ως προοπτική να κατευθύνει μια επαναστατική τάξη, αντικείμενο βάνουσης εκμετάλλευσης από έναν καπιταλισμό που γίνεται όλο και περισσότερο πολεμοχαρής και αιματοβαμμένος. Τον 4ο π.Χ. αιώνα ο κυνισμός δεν μπορούσε να είναι τίποτε άλλο από την ελιτίστικη θέση κάποιων αρκετά ισχυρών *προσωπικότητων* για να «ψάχνουν με το φανάρι έναν άνθρωπο» στην Αθήνα, μέρα μεσημέρι, ή για να πανηγυρίζουν την αξία της φυσικής ζωής... και του αυνανισμού! Μάχιμος επαναστάτης, ο σύγχρονος κυνικός πρέπει να βαδίζει «ένα βήμα μπροστά από τις μάζες, ένα μόνο». Πρέπει επίσης να *μάθει από αυτές* και η επαναστατική μαιευτική του να απευθύνεται στις εργαζόμενες μάζες και όχι μόνο σε κάποιους νεαρούς διψασμένους για διακρίσεις. Εκεί βρίσκεται στην πραγματικότητα το καλύτερο μέσο για να μη δούμε τον αντι-

κομπορμισμό και τον ατομικισμό του *στελεχικού δυναμικού* (τέλεια!) να αντιστρέφεται σε ελιτίστικο σοσιαλιστικό μοντέλο και για να μην είμαστε, χωρίς να το συνειδητοποιούμε, όπως οι *μποέμ αστοί* και οι *άλλοι φιλελεύθεροι-αναρχικοί*... στη διαρκή πρωτοπορία των καινούργιων ρευμάτων μόδας της μικροαστικής κατανάλωσης, διακινδυνεύοντας να «πυροβολήσουμε» την καπιταλιστική κοινωνία και να φωτίσουμε τους νέους δρόμους του κέρδους, την ίδια τη στιγμή που θα πιστεύουμε ότι διαφοροποιούμαστε όλο και περισσότερο από το σύστημα.

Κατά βάθος ανάμεσα στον αρχαίο κυνισμό και τον σύγχρονο υλισμό υπάρχει η ίδια απόσταση που υπάρχει ανάμεσα στον αρχαίο *σκεπτικισμό* και τη σύγχρονη μεθοδική αμφισβήτηση, το δρόμο του Καρτέσιου και της επανάστασης του Κοπέρνικου. Εάν με τη λέξη *σκεπτικισμός* εννοούμε, σύμφωνα με την ετυμολογία (*σκέψη* σημαίνει εξέταση, κριτική), την *υποβολή σε διαρκή εξέταση* όλων των προσλαμβανόμενων αληθειών, τότε ο Μαρξ ήταν ο μεγαλύτερος σκεπτικιστής της ιστορίας. Όχι μόνο εξαιτίας του συνθήματός του, που προαναφέραμε, «*de omni dubitandum*» (πρέπει να αμφιβάλλουμε για όλα), αλλά επειδή στην πραγματικότητα ο μαρξισμός δεν είναι διόλου μια ιδεολογία, όπως επαναλαμβάνουν αυτοί που δεν έχουν διαβάσει το θεμελιώδες έργο του ιστορικού υλισμού, τη *Γερμανική ιδεολογία*. Εκεί ο Μαρξ και ο Ένγκελς, νεαροί δημοκράτες δημοσιογράφοι, λογοκρινόμενοι από τον τότε Πρώσο «Σαρκοζύ» και πρόσφυγες στο λαϊκό Παρίσι του 1845 μετά την εξορία τους από τη Γερμανία, ανέλαβαν «να ξεκαθαρίσουν τους λογαριασμούς τους» με τους συναδέλφους τους συντάκτες της εφημερίδας *Nouvelle Gazette rhénane*, που αποδεχόταν στην πράξη τα διατάγματα της εξουσίας. Η *Γερμανική ιδεολογία* λοιπόν δεν είναι διόλου η διατύπωση μιας καινούργιας «ιδεολογίας», και η χειρότερη παρανόηση που θα μπορούσε να κάνει κανείς σχετικά με το μαρξισμό είναι να πιστέψει πως πρόκειται για καινούργια ιδεολογία. Αντιθέτως, ο Μαρξ και ο Ένγκελς έκαναν δυνατή τη *ριζοσπαστική κριτική των ιδεολογιών, κυρίως των θρησκευτικών ιδεολογιών*, βάζοντας τις βάσεις του ιστορικού υλισμού, δείχνοντας ότι «*κυρίαρχες ιδέες είναι οι ιδέες της κυρίαρχης τάξης*», δείχνοντας ότι οι ιδεολογίες είναι *ακατανόητες* έξω από τις κοινωνικοοικονομικές διαδικασίες που τις στηρίζουν, δείχνοντας ότι κάθε ιδέα που διαθέτει κοινωνική βάση, κοινωνικό έρεισμα, υπηρετεί απαραίτητα ταξικά συμφέροντα, κατανοώντας ότι οι ιδέες μπορούν να αντανakλούν το πραγματικό ρεύμα της κοινωνίας και να έχουν πραγματικά παγκόσμιο περιεχόμενο, μόνο σε καθορισμένες υλικές συνθήκες.

Πρόκειται βέβαια για κάτι προκαταρκτικό: όπως και στον Καρτέσιο, που ριζοσπαστικοποίησε την αμφισβήτηση, την αμφιβολία, για να καταλήξει στη θεμελίωση της σύγχρονης Μηχανικής, αυτή η αμφισβήτηση ξεκαθαρίζει το επιστημονικό πεδίο της *υλιστικής* έρευνας, και αυτή δεν θα έχει σαν αφετηρία «*αυτό που οι άνθρωποι σκέφτονται ή λένε για τον εαυτό τους*», αλλά πιο απλά αυτό που *κάνουν* κάθε μέρα για να κερδίσουν τη ζωή τους, να βρουν θέση στην κοινωνία και, μέσα από αυτό, να ικανοποιήσουν ό,τι η ιδεαλιστική φιλοσοφία αντιμετώπιζε πάντοτε με περιφρόνη-

ση, δηλαδή τις βιολογικές ανάγκες τους. Από αυτό προκύπτει για το συνειδητοποιημένο προλεταριάτο ένα πολύ απογοητευτικό μη ιδεολογικό «ιδανικό»: όπως λέει κι ένα αγωνιστικό τραγούδι γραμμένο από τον Μπρεχτ και μελοποιημένο από τον Κουρτ Βάιλ, «ο άνθρωπος θέλει να 'χει ψωμί, ναι/θέλει να 'χει ψωμί όλες τις μέρες/ Ψωμί κι όχι στομφώδεις λέξεις / Να έχει ψωμί και όχι λόγια». Θλιβερή σοβιετική δημοσιογραφία (από τη σκοπιά των αστών!) που έβαζε τίτλο στο πρωτοσέλιδο της *Πράβντα* την έναρξη του θερισμού, παίρνοντας συνέντευξη από Ουκρανούς κολλχόζνικους ή φωτογραφίζοντας θεριζοαλωνιστικές μηχανές σε λειτουργία, τη στιγμή που στις καπιταλιστικές χώρες οι εργάτες, οι χωρικοί, οι τεχνίτες, οι δάσκαλοι, οι νοσοκόμες, μητέρες με παιδιά, και άλλοι *θερμαστές της κοινωνίας* ποτέ δεν κινούν το ενδιαφέρον της κάθε Μαρίας-Αντουανέτας των ΜΜΕ, που χωρίς αμφιβολία πιστεύει ότι τα βουτήματα του τσαγιού της 5ης απογευματινής ώρας καταφτάνουν μόνα τους στα πιατάκια των φλιτζανιών!

Κι όσο για την «αλήθεια», όπως την αντιλαμβάνεται ο υλισμός, ποτέ δεν είναι δόγμα, δεν είναι ποτέ άκαμπτη, όχι μόνο επειδή στηρίζεται στο κριτήριο της πράξης και εξαρτάται από την εξωτερική πραγματικότητα που βαθμολογεί, σε τελευταία ανάλυση, την ορθότητα κάθε σκέψης, χωρίς ποτέ να αυτοεπιβεβαιώνεται αλλά, για να πάμε πιο βαθιά, επειδή η αλήθεια έχει υλιστική φύση, εναπόκειται σ' εμάς να σκεφθούμε σωστά, να κρίνουμε, συνδέοντας το υποκείμενο και το κατηγορήμα, να τακτοποιήσουμε τις κρίσεις, τις αποφάσεις σκεπτόμενοι, να διαλέξουμε αυτή ή την άλλη γλώσσα (τέχνη, εξισώσεις, έννοιες, αξιωματικές μέθοδοι κ.ά.) ικανή να εκφράσει την άφωνη πραγματικότητα. Κι αυτό χωρίς ούτε ένα λεπτό να πιστέψουμε ότι η αντικειμενική πραγματικότητα είναι κρυμμένη κάπου μέσα στα πράγματα, όπως εκείνο το μαντήλι που κρύβουν τα παιδιά και που ένας παίκτης, που έχει υποδειχθεί, οφείλει να το ξαναβρεί εμπιστευόμενος στα «κρύο - ζεστό» αυτών που ξέρουν πού έχουν κρύψει το μαντήλι. Εάν η ύλη είναι οριστικά άφωνη, εναπόκειται σ' εμάς να τη σκεφτόμαστε χωρίς έσχατη εγγύηση. Μια θεωρία αυθεντικά υλιστική είναι, κατ' αυτήν την έννοια, «σκεπτικισμός», «κυνισμός», «ηδονισμός» ή ακόμα και «κυρηναϊκή»: όχι με την έννοια ότι η αλήθεια δεν είναι προσβάσιμη ή ότι είναι αδύνατη η συμφωνία της σκέψης με την πραγματικότητα (αγνωστικισμός): αυτή η συμφωνία υπάρχει δυνάμει, όπως το είχε δει ο Αριστοτέλης (*Μετά τα Φυσικά*), αφού οι κρίσεις μας προσπαθούν να συνδέσουν (επιβεβαίωση) ή να αποσυνδέσουν (άρνηση) μεταξύ τους το λογικό υποκείμενο και το κατηγορούμενό του, όπως συνδέονται ή αποσυνδέονται μεταξύ τους οι αντίστοιχες πραγματικότητες. *Η ίδια η αλήθεια είναι*, θα τολμούσα να πω, *σκεπτικιστρια*, από τη στιγμή που πρέπει πρώτα να στοχαστεί τον εαυτό της, να τον διατυπώσει, από τη στιγμή που «η έννοια του σκύλου (και πάλι αυτός!) δεν γαβγίζει» από τη στιγμή που και η πιο αντικειμενική αλήθεια δεν είναι λιγότερο αθεράπευτα υποκειμενική και συγχρόνως πέραν του υποκειμενικού: αυτός που τη λείει πρέπει να τη καταλαβαίνει σε πρώτο πρόσωπο, αυτή η αλήθεια πρέπει να ειπωθεί και στον εαυ-

τό του και στον άλλον. Στον εαυτό του με τη μεσολάβηση του άλλου έτσι ώστε, για να πει την αλήθεια, δεν χρειάζεται μόνο να τολμήσει ένα υποκείμενο να μιλήσει και να σκεφτεί, κι ούτε μόνο να σκέφτεται ένα αντικείμενο αντικειμενικά: πρέπει να σκεφθεί για ένα άλλο υποκείμενο μιλώντας του γι' αυτό που είναι (ο V. Jankélévitch¹² παρατήρησε ότι ακόμα και μια «αντικειμενική» αλήθεια παύει να είναι αντικειμενική αν ειπωθεί με ακατάλληλο τρόπο σε κάποιον που δεν την καταλαβαίνει και ο F. Combes παρατηρεί με έξυπνο τρόπο ότι «δεν αρκεί να πούμε την αλήθεια για να έχουμε δικιο».) Εν ολίγοις η αλήθεια είναι διαλογική και διαλεκτική. Δεν είναι μη προσβάσιμη αλλά απεριορίστα ανοιχτή, αυτό που λέει η φράση του Χέγκελ, που τόσο έχει παρανοηθεί και που επιβεβαιώνει ότι η «αλήθεια είναι μέσα στο σύστημα» (δεν είναι ολοκληρωμένη, είναι αυτή που κυκλοφορεί αυτοαναπτυσσόμενη στο λόγο, είναι ένα άπειρο όλον). Διότι αντικειμενικά και καθολικά η υλιστική αλήθεια είναι διαλεκτική: όσο κι αν είναι καθολική, δεν υπάρχει αλήθεια που να μην είναι πέρα ως πέρα προσωπική και διαπροσωπική. Όσο περισσότερο προσωπική κι αν είναι, όσο «εν κινήσει» κι αν τη θέλουν, δεν υπάρχει αλήθεια η οποία να γλυτώνει από τον χυδαίο σκεπτικισμό (αυτόν που αμφιβάλει για όλα και δεν ερευνά τίποτε) και η οποία να μη συνεπάγεται τον κατάλληλο βαθμό πραγματικότητας, αναλογίας με τις ιδιότητες του πραγματικού, στο βαθμό μάλιστα που δεν υπάρχει απόλυτο λάθος, όπως ακριβώς διακήρυττε, και με το δικιο του, ο Λάιμπνιτς «δεν περιφρονώ σχεδόν τίποτε»... στον οποίο ο Μαρξ απαντούσε σαν ηχώ, επαναλαμβάνοντας με τη σειρά του το αρχαίο απόφθεγμα «τίποτε ανθρώπινο δεν μου είναι ξένο».

Επίλογος

Η σχέση του μαρξισμού με την αρχαία σοφία είναι λοιπόν πολύπλοκη. Όπως απέδειξε ο Αλτουσσέρ, οι Μαρξ και Ένγκελς επινόησαν λιγότερο μια καινούργια φιλοσοφία και περισσότερο έναν καινούργιο τρόπο να φιλοσοφούμε, η πρωτοτυπία του οποίου είναι ότι στηρίζεται στην ιστορική και μεθοδολογική κατανόηση των νόμων της λειτουργίας της φιλοσοφίας: προνομιά άθρωση στην επιστήμη και στην απόδειξη, προσδιορισμός σε τελευταία ανάλυση από τις πολιτικές και ιδεολογικές μάχες των τάξεων μέσα από την αιώνια σύγκρουση ανάμεσα στον υλισμό και τον ιδεαλισμό, ανάπτυξη λογικών όσο και περισσότερων διαλεκτικών, που επιτρέπουν την ενσωμάτωση της πραγματικής αντίφασης και της πραγματικής κίνησης χωρίς να επικυρώνει ένα ψευδοδικαίωμα στην ασυναρτησία, και μέσα από αυτό ικανότητα να ενσωματώνει με κριτικό τρόπο, από τη σκοπιά της ταξικής πάλης για μια αταξική κοινωνία, το σύνολο των «στιγμών» της αρχαίας και της σύγχρονης φιλοσοφίας για το μέρος της παγκόσμιας αλήθειας που εκφράζει καθεμιά από αυτούς. Πρόκειται λοιπόν όχι μόνο για τη δικαίωση των φιλοσόφων του παρελθόντος, όχι μόνο

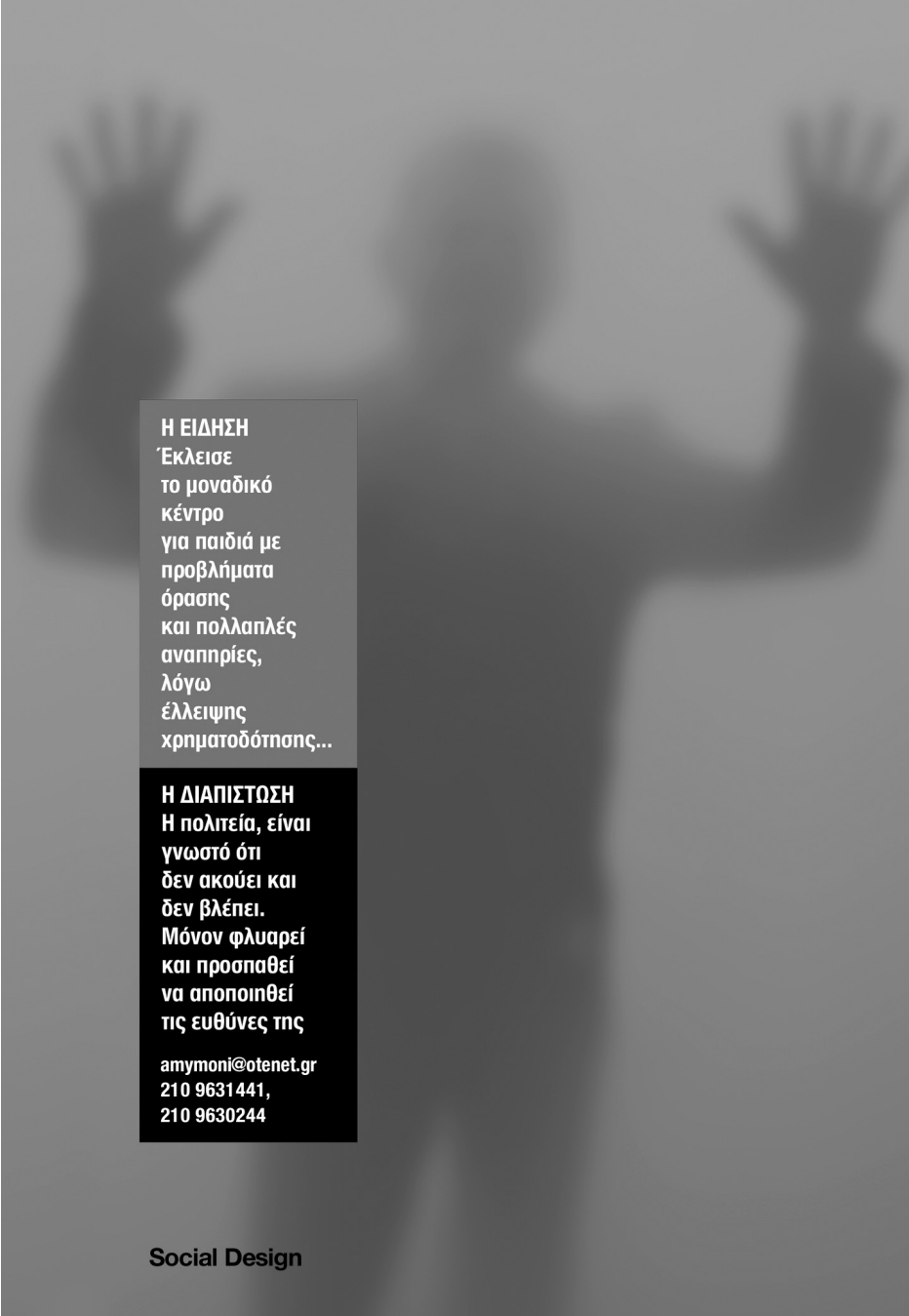
για την αμφισβήτηση της προσπάθειας των αντιμαρξιστών φιλοσόφων να εκμεταλλευτούν την αρχαία σοφία για να δικαιώσουν τον ατομικισμό και τη «συνταξιοδότηση» από την πολιτική: πρόκειται πρώτα πρώτα για τον εμπλουτισμό του ίδιου του μαρξισμού, την καλύτερη προσαρμογή του στον προσδιορισμό του ως *διαλεκτικού υλισμού*, θεωρώντας τη φύση, την ιστορία, και το ανθρώπινο υποκείμενο στην εξέλιξη και την ποικιλομορφία τους.

Κύριο διακύβευμα είναι η ικανότητα των ανθρώπων να κινητοποιήσουν *μαζικά* την αρχαία σοφία για να λύσουν το πιο σύγχρονο πρόβλημα: να εξουδετερώσουν την εξοντωτική λύσσα του καπιταλιστικού συστήματος, που συνδυάζει τον πιο διεστραμμένο ηδονισμό με την πιο οπισθοδρομική θρησκευτικότητα, για να παρασύρει το ανθρώπινο είδος στο παραλήρημα και στο θάνατο.

Μετάφραση: Θεοπίστη Πάντου

Σημειώσεις

1. Το έκτο δοκίμιο από το βιβλίο *Sagesse de la révolution* (Η σοφία της επανάστασης).
2. Από το βιβλίο του Francis Combes (Γάλλου ποιητή και εκδότη, γ. 1953), *Jean Lafleur/Apologues*, Le Temps des Cerises, 1996.
3. Κλάδος οργάνωσης (FTP) της Γαλλικής Αντίστασης, ο οποίος συγκροτήθηκε στην περιοχή του Παρισιού το 1941 από ξένους κομμουνιστές που δεν ήταν μέλη του γαλλικού Κομμουνιστικού Κόμματος και καθοδηγούνταν από την Κομμουνιστική Διεθνή.
4. Eugène Edine Pottier (1816-1887): Γάλλος σοσιαλιστής, επαναστάτης, ποιητής και εργάτης στις μεταφορές. Εξλεγμένο μέλος του κοινοτικού συμβουλίου του Παρισιού –της Παρισινής Κομμούνας– το Μάρτιο του 1871. Το ποίημά του *Η Διεθνής* έγινε ο ύμνος της εργατικής τάξης.
5. Maurice Caveing (γ. 1923): Γάλλος ιστορικός των μαθηματικών, ειδικός στα μαθηματικά της αρχαιότητας.
6. Ο Επίκουρος εισήγαγε την έννοια του *clinamen* (κλίναμεν) για να περιγράψει εκείνη τη μη προκαθορισμένη στιγμή κατά την οποία τα άτομα εκφεύγουν από την κατακόρυφη πτώση τους σηματοδοτώντας την έναρξη του χρόνου.
7. Κατά την ελληνική μυθολογία, πατέρας του Κρόντα και της Ιοκάστης.
8. Ο πάπας Βενέδικτος ΙΣΤ΄.
9. Ταρίκ Ράμανταν: καθηγητής Αραβικών και Ισλαμικών Σπουδών στην Ελβετία και τώρα επισκέπτης καθηγητής στην Οξφόρδη. Αιγυπτιακής καταγωγής, γεννημένος στην Ελβετία, εγγονός του Χασάν Αλ Μπάνα, ιδρυτή το 1928 της αιγυπτιακής οργάνωσης «Αδελφοί Μουσουλμάνοι».
10. Michel Onfray (γ. 1959): σύγχρονος Γάλλος φιλόσοφος, που υιοθετεί τον ηδονισμό, τον αθεϊσμό και την αναρχία. Η φιλοσοφία του είναι κυρίως επηρεασμένη από στοχαστές όπως ο Νίτσε, ο Επίκουρος, η Σχολή των Κυνικών και η Κυρηναϊκή Σχολή.
11. André Glucksmann (γ. 1937): Γάλλος φιλόσοφος και συγγραφέας, ηγετικό μέλος των Γάλλων «νέων φιλοσόφων».
12. Βλαντίμιρ Γιανκέλεβιτς (1903-1985): Γάλλος, ρωσικής καταγωγής, φιλόσοφος και μουσικολόγος.

Η ΕΙΔΗΣΗ
Έκλεισε
το μοναδικό
κέντρο
για παιδιά με
προβλήματα
όρασης
και πολλαπλές
αναπηρίες,
λόγω
έλλειψης
χρηματοδότησης...

Η ΔΙΑΠΙΣΤΩΣΗ
Η πολιτεία, είναι
γνωστό ότι
δεν ακούει και
δεν βλέπει.
Μόνον φλυαρεί
και προσπαθεί
να αποποιηθεί
τις ευθύνες της

amymoni@otenet.gr
210 9631441,
210 9630244

Social Design